

ESKİŞEHİR OSMANGAZI ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Cilt / Volume 9
Sayı / Issue 1
Dönem / Season Mart / March 2022
ISSN 2147-8171

İnanç ve Siyaset Kıskaçında Eğitim: Fâtımîler Döneminde Medreseler

Education in The Clamp of Faith And Politics: Madrasahs During The Fatimids

Dr. Münir ECER

Van/Turkey

munirecer2010@gmail.com

 0000-0002-0486-1460

Prof. Dr. Eyüp ŞİMŞEK

Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Prof., Atatürk University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Studies, Erzurum, Türkiye.

eyupsimsek@atauni.edu.tr

 0000-0002-4393-7616

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

Kabul Tarihi / Accepted

Yayın Tarihi / Published

01 Ocak / January 2022

03 Mart / March 2022

15 Mart / March 2022

Atıf Bilgisi / Cite as:

Ecer, Münir – Şimşek, Eyüp. “İnanç ve Siyaset Kıskaçında Eğitim: Fâtımîler Döneminde Medreseler”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Mart 2022), 574-600.

<http://doi.org/1051702/esoguifd.1051830>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esoguifd>

CC BY-NC 4.0 This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Etik Beyanı / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve bu araştırmanın desteklenmesi için herhangi bir dış fon almadıkları ve aralarında herhangi bir çıkar çatışmasının bulunmadığı yazarlar tarafından beyan olunur / It is declared by the author that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study; that all the sources used have been properly cited; that no external funding was received in support of the research and that they have no competing interests.

Yazar Katkıları / Author Contributions: Münir ECER %50 – Eyüp ŞİMŞEK %50

İnanç ve Siyaset Kıskaçında Eğitim: Fâtımîler Döneminde Medreseler*

Öz ► Bu çalışmanın temel amacı, İslâm eğitim geleneğinde önemli bir dönüm noktasını başlatan medreselerin Şii/İsmâîlî devlet olan Fâtımîlerin bünyesinde ortaya çıkışını inanç ve siyaset bağlamında ele almak ve tartışmaktır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması kullanılmıştır. Elde edilen bulgular kodlanmış ve üç temaya ulaşılmıştır. Bunlar medreselerin ortaya çıkışında ve yaygınlaşmasında Fâtımîlerin rolü, Fâtımîler döneminde medreselerin kuruluşunun tarihsel ve pedagojik süreci ve bu dönemde kurulan medreselerdir. Çalışmada hem medreselerin ortaya çıkıp yaygınlaşması ve Fâtımîlerin hüküm sürdüğü topraklarda kurulması aşamalarında, hem de Fâtımî idaresi altında kurulan medreselerin eğitim müfredatında iki önemli unsurun belirleyici ve yönlendirici bir rol oynadığı tespit edilmiştir. Bunlar; inanç ve siyasettir. Ulaşılan bu tespit, temalar etrafında tartışılmış ve sonuçlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Medrese, Fâtımîler, İsmâîlîler, İnanç ve Siyaset.

Education in The Clamp of Faith And Politics: Madrasahs During The Fatimids

Abstract ► The main purpose of this study is to examine and discuss the emergence of the Madrasahs, which started an important turning point in the Islamic education tradition, within the Fatimids, the Shiite/Isma'ili state, in the context of belief and politics. Case study, one of the qualitative research methods, was used in the research. The findings were coded and three themes were reached. These are the role of the Fatimids in the emergence and spread of the madrasahs, the historical and pedagogical process of the establishment of the madrasahs in the Fatimids period and the madrasahs established in this period. In the study it has been determined that two important elements played a decisive and guiding role both in the stages of the emergence and spread of madrasahs and their establishment in the lands where the Fatimids ruled and in the education curriculum of the madrasahs established under the Fatimid administration. These are faith and politics. This finding was discussed and concluded around the themes.

Keywords: Religious Education, Madrasah, Fatimids, Ismailis, Faith and Politics.

* Bu makale Prof. Dr. Eyüp Şimşek danışmanlığında 2021 yılında tarafımızdan tamamladığımız “Fâtımîler Döneminde Eğitim” başlıklı doktora tezi esas alınarak üretilmiştir. / This article is extracted from my doctorate dissertation entitled “Education During The Fatimids”, supervised by Prof. Dr. Eyüp Şimşek (Ph.D. Dissertation, Atatürk University, Erzurum/Türkiye, 2021).

1. Giriş

İslâm eğitim tarihinde medreselerin ortaya çıkışı, önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Zira daha önce ev, câmi, tekke, dükkan gibi mekânlarda sürdürülen eğitim faaliyetleri, IV/X. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlanan medreseler ile birlikte hem yapısal, hem de eğitimsel olarak sistematik ve özgün bir kuruma kavuşmuştur. Devlet desteği ile kurulan ve belli bir vakıf sistemine de bağlı hale getirilen medreselerde, hem öğrenci ve hocaların tüm temel ve tali ihtiyaçlarının karşılanması sağlanmış, hem de üst düzey dinî ve yer yer beşerî ve aklî ilimler ile oluşturulmuş eğitim içeriği ile dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilecek entelektüel ilim adamlarının yetiştirilmesi için çalışılmıştır.

Bununla beraber gerek medreselerin kuruluş sürecinde, gerek yaygınlaşmasında ve gerekse bu medreselerde sürdürülen eğitim faaliyetleri esnasında bazı itikâdî ve siyasî amaçların da mevcut olduğu bilinmektedir. Bunlardan önemli bir tanesi, 297/909 yılında, bugün Tunus olarak bilinen Kuzey İfrîkiyye topraklarında kurulan Fâtımî Devleti'nin Şî/İsmâîlî öğretiyi yaygınlaştırmak ve İslâm coğrafyasının siyasî liderliğini üstlenmek amacıyla yaptığı çalışmalarla mücadele etmektir. Bu anlamda medreselerin yaygınlaşması, Sünnî öğretiyi güçlendirme ve Abbâsî hilâfetini destekleme yolunda bir vizyon üstlenmiş ve bu yolda önemli bir işlev görmüştür. Fâtımîler de kendilerine karşı olarak ortaya çıkan ve 'Medrese' diye isimlendirilen bu eğitim kurumları ile mücadele edebilecek ilmî çalışmaları hızlandırmanın yanı sıra, bu kurumların kendi hüküm sürdükleri topraklarda ortaya çıkmasının da önüne geçmeye çalışmıştır. Ancak süreç içerisinde yine itikâdî ve siyasî rollerin etkisiyle Fâtımîlerin bünyesinde de medreseler ortaya çıkmış ve hem Sünnî inancının öğretilerine, hem de Abbâsî hilâfetine hizmet eden eğitim faaliyetlerinin burada da yürütüldüğü görülmüştür. Böylece Fâtımîler, medrese isimli eğitim kurumlarının yaygınlaşmasını engelleyememiş ve bu kurumlar Fâtımîlerin bünyesinde de yaygınlaşmıştır.

Medreselerin ortaya çıkışı ve yaygınlaşması sürecine ilişkin literatür incelendiğinde; Medreselerin kuruluşu, yapısı ve işleyişi,¹ fizikî yapısı,² medreselerde verilen eğitimin içeriği,³

¹ Güray Kırpık, "Bağdat Nizamiye Medresesi'nin Kuruluşu, Yapısı ve İşleyişi", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum* (İstanbul, 2008), 685-698; Abdülazim Ramazan, *Tarihü'l-Medaris fi Mısri'l-İslâmiyye* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1992); Aydın Sayılı, *Ortaçağ İslam Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese*, ts.; Muhammed Esad Talas, *Nizamiye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim* (Samsun: Etüt Yayınları, 2000); Ahmet Ocak, *Nizamiye Medreseleri* (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993); Şakir Gözütok, "Medreselerin Ortaya Çıkışı ve İlk Medreseler", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler* (Muş: M.Ş.Ü. Yayınları, 2013), 199-216; Mehmet Dalkılıç, "Medreselerin Ortaya Çıkmasına Zemin Hazırlayan Tarihsel Süreç", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler* (Muş: M.Ş.Ü. Yayınları, 2013), 233-246; Seda Demir, "İslam Coğrafyasında Erken Dönem Medrese Bileşenleri Üzerine", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/3

Medrese eğitiminde Paydaşlar,⁴ medreselerin etkisi⁵ ve medreselerin diğer coğrafyalara yayılması⁶ şeklinde temalandırılacak çalışmaların mevcut olduğu görülmektedir. Medreselerin Fâtımî Devleti'nin hüküm sürdüğü Mısır topraklarında kurulması ve yaygınlaşması konusunun ise, özellikle medreselerin kurulması ve çeşitli coğrafyalara yayılması bağlamında önem taşıyan hassas bir konu olduğu düşünülmektedir. Zira medreselerin bu topraklarda eğitim faaliyetlerine başlaması itikâdî, siyasî ve eğitimsel bazı gelişmelerde kritik bir rol oynamıştır. Bu anlamda Şîi/İsmâîlî öğretinin güç kaybına uğraması, Fâtımîlerin halifelik iddiasının ortadan kaldırılması ve ilerleyen süreçlerde bu topraklarda ortaya çıkan Eyyûbiler ve Memlûkler'in eğitim alanındaki gelişme ve ilerlemelerinin nüvesinin oluşturulmasında, medreselerin burada ortaya çıkmasının önemli bir etkisi söz konusudur. Bu sebeple Fâtımî Devleti'nde medreselerin ortaya çıkış sürecinin ve bu devletin hüküm sürdüğü Mısır topraklarında kurulan ilk medreselerin ele alınarak bu konularda inanç ve siyasetin rolünün ortaya konulmasının önem arz ettiği ve medreseleri konu alan çalışmalar için önemli bir boşluğu doldurarak hem literatüre hem de din eğitimi alan yazınındaki din eğitimi tarihi araştırmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla çalışmanın temel problemi şu şekilde ifade edilebilir:

“Fâtımîlerin hüküm sürdüğü bölgelerde medrese olarak adlandırılan eğitim kurumlarının ortaya çıkış süreci ve yaygınlaşmasında inanç ve siyasetin nasıl bir etkisi olmuştur?”

Bu temel problem cümlesi etrafında cevap aranan alt problemler de şunlardır:

- İslâm dünyasında medreselerin ortaya çıkışı ve yaygınlaşması ile bu gelişmelerde Müslüman devlet ve toplumları arasındaki inanç ve siyasetin etkisi nasıl olmuştur?

(2021), 1678-1691; Beytullah Kaya, “Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Geleneği”, *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (2019), 49-66.

² Mehmet Sağlam, “Political Context of the 11th -16th centuries Anatolia Shaped Medrese Education and It's Architecture”, *Journal of Education and Future* 1/1 (2012), 143-171.

³ Osman Demirci, “Medrese Geleneğinde Kelâm İlminin Meşrûiyeti Sorunu”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUİFD)* 3/2 (2016), 7-36; Osman Demirci, “Medrese Geleneğinde Akâid ve Kelâm İlmi”, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2013), 253-270.

⁴ Bekir Biçer, “Kuruluş Devrinde Nizâmiye Medreselerinin Müderrisleri”, *Tarih Okulu Dergisi* XVI (2013), 263-287; Birol Yıldırım - Ahmet Karakuş, “Medrese-Tekke Bütünlüğünde Yetişmiş Bir Alim Tipi: İmam Gazzâlî Örneği”, *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 6/16 (2018), 67-106; İbrahim Balık, “Türkiye Selçuklularında Medrese Öğrencilerinin Sosyo-Ekonomik Durumları”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 13 (2020), 135-148.

⁵ Abdurrahman Acar, “Selçuklu Medreseleri ve İslam Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007), 351-364.

⁶ Harun Yılmaz, *Zengi ve Eyyubi Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017); Hayati Tetik, “Eğitim Kurumları Olarak Selâhaddîn Eyyûbî Döneminde Medreseler”, *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2 (2019), 265-286; Eymen Şahin Selâm, *el-Medârisu'l-İslâmiyye fî Mısır fî'l-Asri'l-Eyyûbî ve Devruhâ fî Neşri'l-Mezhebi's-Sünnî*, 1999.

- Fâtımîler döneminde medreselerin ortaya çıkmasını hazırlayan tarihsel süreç ve bu sürecin inanç ve siyaset ile ilgili arka planı nasıldır?
- Fâtımîler döneminde kurulan medreseler, bu medreselerin eğitimsel amaç ve içeriklerinin belirlenmesi ve uygulanmasında inanç ve siyasetin etkileri nelerdir?

Bu ana ve alt problemler etrafında çalışmanın temel amacı Sünnî öğretiyi yaymaya çalışan ve kurulduğu ilk dönemde Abbâsî halifeliğini destekleyen medreselerin bu paradigmaya muhalif olan Fâtımîlerin bünyesinde kurulmasını hazırlayan süreci tartışmak ve böylece burada kurulan medreselerdeki itikâdî ve siyasî gelişmelerin izlerini ortaya koymaktır.

2. Yöntem

Araştırılan konuya ilişkin veri toplama kaynakları kitap, dergi, makale, sicil gibi dokümanlardan oluştuğu için çalışmada bir bilimsel araştırma yöntemi olan nitel yöntem kullanılmıştır. Nitel yöntemin bir deseni olan “durum çalışması”nın araştırma için uygun bir desen olduğu düşünülmüş ve tercih edilmiştir. Durum çalışması; etkinlik, olay ve olguların etrafı ve derinlikli bir şekilde incelendiği bir desendir. Burada bir çalışma problemi, bağlı bulunduğu durum çerçevesinde derinlemesine çalışılarak etrafı bir şekilde betimlenir, yorumlanır ve sonuçlar elde edilmeye çalışılır.⁷ Çalışmada Fâtımîler döneminde ortaya çıkan bir olgusal eğitim kurumu olarak medreseler, kuruluş süreci ve ortaya çıkan kurumlar esas alınarak bu olgu ve gelişmelerin dönemin inanç ve siyaset ile ilgili gündemi bağlamında derinlemesine ve etraflıca araştırıldığından, durum çalışması deseninin kullanılması uygun görülmüştür.

Araştırmanın veri toplama kaynakları da basılmış ve yayınlanmış eserlerden oluşmaktadır. Bu anlamda durum çalışmasında da, çoklu veri kullanımına bağlı bir imkân olarak bu tür kaynakların kullanımı söz konusudur.⁸ Buna literatürde doküman incelemesi ya da belgesel tarama ismi de verilmektedir. Doküman incelemesi; nitel araştırma yönteminin bir tekniği olarak canlı tanıkların ulaşılmaz ya da erişilmez olduğu durumlarda araştırma konusuna ilişkin kitap, dergi, makale, gazete, mektup, rapor vs kaynaklardan veri elde edilmesi sürecidir.⁹ Bu anlamda araştırma konusuna ilişkin tespit edilen ve taranan dokümanlar; çalışmanın yoğunlaştığı zaman aralığında

⁷ John W. Creswell, *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, çev. Yüksel Dede (Ankara: Eğiten Kitap Yayınları, 2017), 187; John W. Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, çev. Mesut Bütün - Selçuk Beşir Demir (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020), 100; Bruce L. Berg - Howard Lune, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, çev. Eren Can Aybek (Konya: Eğitim Yayınevi, 2019), 304-305; Şener Büyüköztürk vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2018), 268-269.

⁸ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 99.

⁹ Sait Gürbüz - Faruk Şahin, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2018), 430-431; Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar-İlkeler-Teknikler* (Ankara: Nobel Yayınları, 2012), 183; Fatma Çapçioğlu - Öznur Kalkan Açıkgöz, “Nitel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri”, *Bilimsel Araştırma Süreçleri: Yöntem, Teknik ve Etiğe Giriş*, ed. Özcan Güngör (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 213-214.

kaleme alınan kaynaklar ve modern dönem de dahil olmak üzere sonraki dönemlerde ortaya çıkan kaynaklar olmak üzere iki kategoriye ayrılarak incelenmiştir.

Kaynaklardan elde edilen verilerin analizi durum çalışması ve doküman incelemesindeki veri analizi basamakları¹⁰ göz önünde bulundurularak beş adımda gerçekleştirilmiştir. Birinci adımda veriler toplanmış ve analize tabi tutulmak üzere hazırlanmıştır. İkinci adımda bu veriler içerisinde araştırma konusuna uygun olan bilgiler işaretlenmiş ve sistematik olarak not alınmıştır. Üçüncü adımda bu bilgiler küçük paketler haline getirilerek kodlanmıştır. Dördüncü adımda kodlar bir araya getirilerek temalar üretilmiştir. Son olarak beşinci adımda da temalar bir bütün halinde ele alınıp işlenmiş, yorumlanmış ve sonuçlara ulaşılmıştır.

Çalışmanın geçerlik ve güvenilirliğinin sağlanması için de yine durum çalışması desenindeki geçerlik¹¹ ve güvenilirlik¹² kriterlerine uygun olarak çeşitli hususlar göz önünde bulundurulmuştur. Bu anlamda çalışmanın geçerliğinin sağlanması için Fâtımîler ve medreseler ile ilgili kaynaklar, muhalif kesimler tarafından kaleme alınanları da dahil olmak üzere tarafsız bir tutum içerisinde incelenmeye çalışılmıştır. Elde edilen kodlar ve temalar yorum ve betimlemelerle desteklenmiştir. Ayrıca çalışma, alan dışından denetleyicilerin de inceleme ve görüşlerine sunulmak üzere nesnel bir yorum ve değerlendirmenin ortaya çıkmasını sağlamak üzere gösterilmiştir. Çalışmanın güvenilirliğinin sağlanmasına gelindiğinde ise, öncelikle veri analizinin her bir adımında iç kontrol yapılarak bulgu ve notlar karşılaştırılmış, herhangi bir sapmanın meydana gelmemesine dikkat edilmeye çalışılmıştır. Öte yandan temalar ile verilerin tutarlılığının gözden kaçmaması için de belli aralıklarla karşılaştırma ve yeniden gözden geçirme işlemleri gerçekleştirilmiştir.

3. Bulgular

Araştırmaya ilişkin verilerin analizinden sonra elde edilen veriler ışığında tema ve bulgular iki başlıkta ele alınacaktır. Bunlar; Medreselerin kuruluş ve yaygınlaşmasında Fâtımîlerin rolü, Fâtımîler döneminde medreselerin ortaya çıkışı süreci ve bu dönemde kurulan medreselerdir.

¹⁰ Lawrence W. Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar* (Ankara: Yayınodası Yayıncılık, 2014), II/674; Creswell, *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, 197; Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 102-103; Gürbüz - Şahin, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, 435.

¹¹ Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, II/672; Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 55, 252-255; Creswell, *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, 201-202; Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar-İlkeler-Teknikler*, 191.

¹² Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, II/665-669; Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 53; Creswell, *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, 203.

3.1. Medreselerinin Kuruluş ve Yaygınlaşmasında Fâtımîlerin Rolü

İslam tarihinde eğitim ve öğretimin sürdürüldüğü ortamlar, süreç içerisinde ihtiyaçların karşılanması adına geliştirilen yenilikler ile beraber tekâmül ederek medreselerin kurulmasıyla birlikte zirveye ulaşmıştır. Zira ilk dönemlerde ev, bâdiye, dükkan gibi mekânlarda sürdürülmeye çalışılan eğitim faaliyetleri,¹³ ilme yönelik yoğun bir talebin ortaya çıkması ve bu mekânların yetersiz kalması ile birlikte II/VIII. yüzyılda mescit ve câmilere taşınmaya başlamıştır. Bu mekânlarda ibadetler ve çeşitli diğer fonksiyonların yanı sıra devlet adamları tarafından âlim ve müderrisler istihdam edilmiş ve öğrenim görmek isteyenlerin yaş, statü, ırk, renk, dil gibi herhangi bir ayırım gözetmeksizin ücretsiz bir şekilde eğitim almaları sağlanmıştır.¹⁴ Bundan sonraki aşama da öğrencilere ücretsiz bir eğitim imkânı sağlamakla birlikte yiyecek, içecek, barınma vs ihtiyaçlarının da karşılandığı, sadece sistematik eğitim faaliyetlerine has kılınmış, bu anlamda bünyesinde eğitim ile doğrudan irtibatı bulunmayan fonksiyonların yer almadığı medreselerin ihdas edilmesi olmuştur.¹⁵

Medrese ismi verilen bu kurumların ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı ile ilgili kaynaklarda tartışmalı bilgiler mevcuttur. İbn Hallikân, bu kurumun ilk kez Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından 457/1064-1065 yılında Nizâmiye ismiyle Bağdat'ta kurulduğunu haber vermiştir.¹⁶ Subkî, bu iddiayı Zehebî'nin de ortaya attığını ifade etmiş ve bunun doğru olmadığını savunmuştur. Ona göre henüz Nizâmülmülk'ün doğumundan önce bile Nişabur'da medrese ismi verilen dört adet eğitim kurumu var olmuştur. Bunlar; Beyhâkiyye Medresesi, Gazneli Mahmûd'un kardeşi Nasr tarafından kurulan Sa'diyye Medresesi, Ebû Sa'd el-İstirâbâzî tarafından kurulan bir medrese ve Ebû İshâk el-İsferâyinî için kurulan başka bir medresedir.¹⁷ İlk medreselerin bunlar

¹³ İslâm tarihinde ortaya çıkan bu eğitim ortamları için bkz. Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim- Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım (İstanbul: Damla Yayınevi, 2013), 21-100; George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 44-76; Ziya Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 17-19; Şakir Gözütok, *Resulullah Döneminde Eğitim ve Öğretim* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2014), 139-165; Mustafa Köylü, "Medrese Öncesi Eğitim Kurumları", *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, ed. Mustafa Köylü - Şakir Gözütok (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 75-106.

¹⁴ Eyup Şimşek, "Camilerde Eğitim", *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, ed. Mustafa Köylü, Şakir Gözütok (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 130-131.

¹⁵ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, 73; Şakir Gözütok, *İslâm'ın Altın Çağında İlim* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2012), 189.

¹⁶ Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed B. Muhammed B. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, ed. İhsân Abbâs (Beirut: Dâru Sâdır, 1978), II/129.

¹⁷ Tacüddin Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfi es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, ed. Abdülfettâh Muhammed - Muhammed et-Tenâhî (Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, 1918), IV/314.

olduğuna dair veriler Makrizî tarafından da nakledilmiştir.¹⁸ Gazneli Mahmûd'un kardeşi Nasr'ın söz konusu bölgeye vali olarak tayin edildiği 389/999 yılı esas alınır, bu medreselerin Nizâmiye medreselerinden yarım asırdan daha fazla bir süre önce kurulduğunu söylemek mümkündür. Ancak veriler, bu tarihten önce de medreselerin mevcut olduğunu göstermektedir. Buna göre Samanoğulları döneminde İsmâîl b. Ahmed (ö.295/907) tarafından Buhara'da bir medrese kurulmuştur ve tarihteki ilk medresenin bu olduğu tespit edilmiştir.²⁰

Her ne kadar Nizâmiye medreselerinden önce 'medrese' ismi ile anılan eğitim kurumlarının mevcut olduğu aşikâr olsa da, bu kurumların ilk kez Nizâmiye ile birlikte sistematik bir şekilde dizayn edilip popüler kılındığı bir vâkiadır. Zira Nizamülmülk döneminde sadece Bağdat'ta değil; Belh, Nişabur, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Taberistan ve Musul'da da bu medreseler açılmış ve disiplinli bir eğitim hizmeti sunulmaya çalışılmıştır.²¹ Yanı sıra bu medreselerde verilen eğitimle pek çok siyasî, sosyal, ekonomik ve pedagojik çıktılar da elde edilmesi hedeflenmiştir. Bunlar arasında belli mezheplerin öğretilerinin yaygınlaştırılması, din işlerini yürütecek donanımlı kişilerin yetiştirilmesi, halkın gönlünün manevî olarak fethedilmesi, ilim sahibi kimselerin denetim altında tutulması gibi hedefler yer almaktadır.²² Dolayısıyla Nizâmiye ile birlikte medreseler hem devlet desteği ile disiplinli bir kurum haline getirilmiş, hem belli bir amaç ve içeriğe göre hizmet vermeye başlamış, hem de bu medreseler yaygınlaştırılarak bir bütünlük ve uygulama birliği sağlanmaya çalışılmıştır.

İslâm dünyasında yaygınlaşmaya başlayan bu medreselerin önemli bir hedefi de, söz konusu dönemde Şia propagandası ile ortaya çıkarak İslâm'ın gerçek özünün zâhirî ve bâtinî öğretide saklı bulunduğunu, asıl halifelüğün de Hz. Peygamber ve Hz. Ali'nin soyundan gelen kendilerinin hakkı olduğunu savunan ve bunu yaygınlaştırmak için olağanüstü gayret ve yöntemlere başvuran Fâtımîler ile ilmî zeminde mücadele etmektir.²³ Şia inancının bir kolu olan İsmâiliyye

¹⁸ Takiyuddîn Ahmed b. Ali el-Makrizî, *el-Mevaiz ve'l-İ'tibar Bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, ed. Muhammed Zinhûm - Medîha eş-Şerkâvî (Kâhire: Mektebetü'l- Medbûlî, 1997), III/436.

¹⁹ Erdoğan Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, 2003), XXVII/363.

²⁰ Şakir Gözütok, *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, 200; Gözütok, "Medreselerin Ortaya Çıkışı ve İlk Medreseler", 210.

²¹ es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, IV/313.

²² Çelebi, *İslâm'da Eğitim- Öğretim Tarihi*, 81; Nâci Ma'rûf, *Neş'etü'l-Medârisi'l-Müstakille fi'l-İslâm* (Bağdat: Matbaatu'l-Ezher, 1966), 10; Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, 73; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi* (Ankara: Pegem Yayınları, 2010), 43-44.

²³ George Makdisi, *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 239; Claude Cahen, *İslamiyet: Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, çev. Esat Nermi Erendor (İstanbul: Bilgi Yayınları, 1990), 181; Fredirick S. Starr, *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, çev. Yusuf Selman İnanç (İstanbul: Kronik Yayınları, 2019), 506; Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 154; Şakir Gözütok, *İslam Medeniyetinde Eğitim Felsefesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 183; Bertold Spuler, "Doğuda Hilafetin Çöküşü", çev. Hamdi Aktaş, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, ed. P. M. Holl vd. (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1988), 160; Abdülkerim Özaydın, "Nizamiye Medresesi", *TDV İslâm*

mensuplarının III/XI. yüzyılın ortalarından itibaren ilk kez Suriye'nin ücra bir kasabası olan Selemiyye'de başlatıp²⁴ “ed-Da'vetü'l-Hâdiye” ismini verdikleri²⁵ ve temel olarak Şii/İsmâîlî din yorumunu yaymayı amaçladıkları eğitim faaliyetleri sürecinde elde edilen başarılar neticesinde 296/909 yılında Kuzey İfrîkiyye bölgesinde Fâtımîler devleti kurulmuştur. Bu gelişmeyle beraber söz konusu eğitim faaliyetlerinin yanı sıra halifelik iddiasında da bulunan Fâtımîler, Abbâsî topraklarına yakınlaşmak ve bu devleti ortadan kaldırarak Müslüman dünyanın yegâne lideri olmak için²⁶ 358/969 yılında Mısır'ı ele geçirmiştir.²⁷

Mısır'ın ele geçirilmesinden sonra, İsmâîlî inancını yayma ve halifelik iddialarını güçlendirme yolundaki çalışmalar Fâtımîler tarafından önemli ölçüde hızlandırılmıştır. İsmâîlî inancını yaymak için öncelikle kendilerinin kurduğu Kâhire şehrinde el-Ezher adında bir câmi inşa edilmiş ve burada İsmâîlîliğin zâhirî ve şer'î konuları kapsamında Şia imâmet öğretisi, İsmâîlî fıkıh konuları, Şia tarihi ve önemli şahsiyetlerinin eğitimi için ders halkalarının düzenlenmesi sağlanmıştır.²⁸ 378/988 yılına gelindiğinde, dönemin veziri Ya'kûb b. Killîs'in girişimleri ile bu câmide kaynaklara göre 35 ya da 37 fakih istihdam edilmiş ve burada sistematik bir şekilde İsmâîlî fıkıh konularının

Ansiklopedisi (İstanbul, 2007), XXXIII/188; Ayşe Çekiç, “Selçuklulardan Eyyubilere Sünnî-İslam Devlet Siyasetinde Mısır'ın Yeri ve Önemi”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2018), 128; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 43-44; Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, 426.

²⁴ Jamel A. Velji, *An Apocalyptic History of The Early Fatimid Empire* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016), 19; Farhad Daftary, “The Early Ismaili Imamate: Background To the Establishment of The Fatimid Caliphate”, *The Fatimid Caliphate: Diversity of Tradition*, ed. Farhad Daftary - Shainool Jiva (London: I.B. Tauris Publishers, 2018), 15-16; Aydın Çelik, “Fatimiler Devletinin Kuruluşu”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* XV/2 (2005), 443.

²⁵ Abdülmün'im Mâcid, *es-Sicillâtü'l-Mustansiriyye* (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1953), 206.

²⁶ Eymen Fuâd Seyyîd, *ed-Devletü'l-Fâtimiyye fî Mısır* (Kâhire: Mektebetü'l-Üsra, 2007), 123; Hasan İbrâhîm Hasan, *el-Fâtimiyyûn fî Mısır* (Kâhire: el-Matbaatu'l-Emiriyye, 1932), 80-81; Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Fatimiyyîn fî Şimâli İfrîkiyye ve Mısır ve Bilâdi'sh-Şâm* (Beirut: Dâru'n-Nefâis, 2007), 176; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi* (İstanbul: Kriter Yayınları, 2010), 36, 77-78; Eymen Fuâd Seyyîd, “Fâtımîler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, 1995), XII/229.

²⁷ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Ümem ve Te'âkubu'l-Himem*, ed. Seyyîd Kisrevî Hasan (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), V/264; Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, ed. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), XIV/197; İdris İmâdü'd-Dîn el-Kureşî, *Uyûnu'l-Ahbâr ve Fünûnu'l-Âsâr 6: Ahbârü'd-Devleti'l-Fâtimiyye*, ed. Mustafa Gâlib (Beirut: Dâru'l-Endülüs, 1984), 155; Seyyîd, *ed-Devletü'l-Fâtimiyye fî Mısır*, 139.

²⁸ Farhad Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2017), 338-339; Muhammed Abdullah İnân, *Târîhu Câmii'l-Ezher fi'l-Asri'l-Fâtimî* (Kâhire, 1942), 41-42; Mahmûd Ebu'l-Uyûn, *el-Câmiu'l-Ezher: Nebzetün fî Târîhihi* (Kâhire: Matbaatu'l-Ezher, 1949), 19; Muhammed Abdülmün'im Hafâcî - Ali Ali Subh, *el-Ezher fî Elfi 'Âm* (Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye, 2011), I/41-42; Muhammed el-Bûhî, *el-Ezher Târîhu ve Tatavvuruhu* (Kâhire, 1964), 26; Michael Brett, *The Fatimid Empire* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017), 104; Hugh Kennedy, *The Prophet And The Age of The Caliphates* (Edinburgh: Pearson Longman Yayınları, 2004), 319; Khamis Abdulgader, *Everyday Life in Cairo in The Fatimid Era* (Karabük: Karabük University Institute of Social Sciences Department of History, Doctoral Thesis, 2019), 67; Muhammed İskenderânî, “el-Medrese ve'd-Devle fi'l-Asreyni'l-Fâtimî ve'l-Eyyûbî”, *el-İctihâd* 4 (1989), 149; Hasan, *el-Fâtimiyyûn fî Mısır*, 127.

öğretimi için çalışılmıştır.²⁹ Ayrıca bu dönemde Mısır'da bulunan Amr b. Âs,³⁰ İbn Tolun,³¹ Hâkim,³² Maks ve Râside³³ câmilerinde de İsmâîlî inancının zâhîrî konularına yönelik öğretim faaliyetleri yürütülmüştür. Yanı sıra Kâhire sarayında bâtinî öğretilerin özel olarak seçilen bireylere sistematik bir şekilde öğretilmesine yönelik başka bir eğitim kademesi de oluşturulmuştur.³⁴ Bu kapsamda ayet ve hadislerin te'vîli, zâhîrî konuların bâtinî karşılığı, peygamberlerin sözlerinin altında yatan te'vîli mânâ ve Hz. Ali başta olmak üzere tüm imamların öğretileri işlenmiştir.³⁵ Kâhire'de 395/1004-1005 yılında inşâ edilen Dâru'l-Hikme isimli müstakil eğitim ve araştırma kurumunda da bu konulara ilişkin dersler sürdürülmüştür.³⁶ Câmilerde zâhîrî, saray ve Dâru'l-Hikme'de de bâtinî eğitim alan bireylerin önemli bir kısmı Dâî diye isimlendirilip Müslüman coğrafyanın farklı kesimlerine gönderilerek birer eğitimci rolü üstlenip faaliyet yürütmeleri sağlanmıştır. Dâîler, gittikleri bölgelerde yürüttükleri eğitim çalışmaları ile hem İsmâîlî inancı

²⁹ el-Makrizî, *el-Mevaiz ve'l-İ'tibar Bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, III/213-216; Takiyüddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, *İttiâzu'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyin el-Hulefâ*, ed. Cemâlüddîn eş-Şeyyâl (Kâhire, 1966), I/267; Ebu'l-Abbâs Ahmed el-Kalkaşandî, *Subhu'l- A'şâ* (Kâhire: Dâru'l- Kütübi'l-Mısriyye, 1922), III/367; Takkûş, *Târîhu'l- Fatımiyyîn fi Şimâli İfrîkiye ve Mısır ve Bilâdi's- Şâm*, 236; İnân, *Târîhu Câmii'l-Ezher fi'l- Asri'l- Fâtımî*, 42-43; Hasan, *el-Fâtımiyyûn fi Mısır*, 127; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, 128.

³⁰ el-Kureşî, *Uyûnu'l-Ahbâr ve Fünûnu'l-Âsâr 6: Ahbâri'd- Devleti'l-Fâtımiyye*, 232; el-Makrizî, *el-Mevaiz ve'l-İ'tibar Bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, III/383-384; Takiyüddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, *Kitâbü'l-Mukaffâ el-Kebîr*, ed. Muhammed el-Ya'lavî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1991), I/605; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, VII/30; Daftary, *İsmâililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 338-339; Takkûş, *Târîhu'l- Fatımiyyîn fi Şimâli İfrîkiye ve Mısır ve Bilâdi's- Şâm*, 236; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), II/528.

³¹ Takkûş, *Târîhu'l- Fatımiyyîn fi Şimâli İfrîkiye ve Mısır ve Bilâdi's- Şâm*, 219.

³² el-Makrizî, *el-Mevaiz ve'l-İ'tibar Bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, III/213; el-Makrizî, *İttiâzu'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyin el-Hulefâ*, I/267; el-Kalkaşandî, *Subhu'l- A'şâ*, III/367; İnân, *Târîhu Câmii'l-Ezher fi'l- Asri'l- Fâtımî*, 42-43; Muhammed Kâmil Hüseyin, *fi Edebi Mısri'l- Fâtımiyye* (Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 45; Takkûş, *Târîhu'l- Fatımiyyîn fi Şimâli İfrîkiye ve Mısır ve Bilâdi's- Şâm*, 236; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, 128.

³³ Hüseyin, *fi Edebi Mısri'l- Fâtımiyye*, 45.

³⁴ el-Makrizî, *el-Mevaiz ve'l-İ'tibar Bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, II/121; Paul E. Walker, "Fatimid Institutions Of Learning", *Journal Of The American Research Centre In Egypt* 34 (1997), 182.

³⁵ Kâdî b. Muhammed en-Nu'mân, *Te'vîlü'd-Deâim* (Beyrut: Kâdî b. Muhammed, 2006), I/9-10, 16-18, 105, 109, 169, 251; Sikatü'l-İmâm 'Alemü'l-İslâm ed-Dâî, *el-Mecâlisü'l-Mustansiriyye*, ed. Muhammed Kâmil Hüseyin (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.), 31-36, 161-164, 175-194; Ebû Muhammed el-Murtazâ Abdusselâm b. Hasan el-Kayserânî İbn Tuveyr, *Nüzhetü'l- Mukleteyn fi Ahbâri'd-Devleteyn*, ed. Eymen Fuâd Seyyîd (Beyrut: Dâru Sâdır, 1992), 110-111; el-Makrizî, *el-Mevaiz ve'l-İ'tibar Bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, II/121-122; el-Makrizî, *İttiâzu'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyin el-Hulefâ*, III/337; Daftary, *İsmâililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 212.

³⁶ İbn Tuveyr, *Nüzhetü'l- Mukleteyn fi Ahbâri'd-Devleteyn*, 110; el-Kalkaşandî, *Subhu'l- A'şâ*, III/366; Hüseyin, *fi Edebi Mısri'l- Fâtımiyye*, 42; Muhammed Abdullah İnân, *Hâkim Biemrillâh ve Esrâri'd-Dâ'veti'l-Fâtımiyye* (Kâhire: Dâru'n-Neşri'l-Hadîs, 1937), 165; Farhad Daftary, *İsmâililer in Medieval Muslim Societies* (London: I.B. Tauris Publishers, 2005), 74; Daftary, *İsmâililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 286; Brett, *The Fatimid Empire*, 134; İskenderânî, "el-Medrese ve'd-Devle fi'l-Asreyni'l-Fâtımî ve'l-Eyyûbî", 149; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, 137.

etrafında teşekkül eden öğretilerin yayılmasına, hem de Fâtımî devletinin meşru halifelik kurumu olduğunun benimsenmesine katkı sağlamışlardır.³⁷

Fâtımîlerin Abbâsî devleti özelinde Sünnî dünya ile olan ilmî mücadelesi bununla sınırlı değildir. Zira bu dönemde özellikle Abbâsî Bağdat'ında bulunan Beytü'l-Hikme'de aklî ve beşerî ilimlerin pek çok dalı ile ilgili hatırı sayılır çalışmalar yapılmıştır. Fâtımîler, siyasî olarak mücadele ettikleri Abbâsîlere ilmî anlamda da bir üstünlük sağlayabilmek, halifelik iddiasında buldukları Müslüman coğrafyanın entelektüel bir merkezi haline gelebilmek için Dâru'l-Hikme'yi kurmuşlardır.³⁸ Dâru'l-Hikme'de, dinî ilimlerin yanı sıra lügat, nahiv, tarih, edebiyat, felsefe, mantık, tıp, gök bilimleri, matematik ve optik alanlarında öncü çalışmaların yapılması için girişimlerde bulunmuşlardır. Ayrıca bu alanlarla ilgili herhangi bir yerde çalışmalar yaptığı bilinen âlimleri tespit etmişler ve bu âlimleri Mısır'a davet ederek hem istihdam etmiş, hem de çalışmalarını desteklemişlerdir.³⁹ Bununla birlikte Dâru'l-Hikme'de büyük bir kurumsal kütüphane de oluşturmuşlardır. Kütüphaneye farklı ilimlerden ve alanlardan eserleri alarak⁴⁰ hem yapılan çalışmalarda kaynaklara kolay bir şekilde ulaşılması, hem de buradaki eğitim faaliyetlerinin paydaşı olan hoca ve öğrenciler için ders materyali oluşturulmasını sağlamışlardır.

Fâtımîler tarafından geliştirilen bu eğitim ortam ve faaliyetleri, Sünnî İslâm anlayışının merkezi olan Abbâsî devletini çeşitli arayışlara yönlendirmiştir. Bunun için Kâdir Billâh (380/991-422/1031) ve Kâim Biemrillâh (422/1031-467/1075) dönemlerinde Fâtımîlerin soyunun Hz Peygamber'e ve Hz. Ali'ye değil, aslen Mecûsî olan Meymûn b. Kaddâh'a dayandığı ve dolayısıyla halifelikte hiçbir suretle hak sahibi olamayacakları iddiasına dayanan çeşitli bildirimler yayınlanmış

³⁷ Dâîlerin aldıkları eğitimin amaç, içerik, metot ve değerlendirme unsurları ile kişisel, meslekî ve pedagojik yeterlikleri için bkz. Münir Ecer, *Fâtımîler Döneminde Eğitim* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 47-66, 111-128.

³⁸ Ecer, *Fâtımîler Döneminde Eğitim*, 166-167.

³⁹ el-Makrizî, *İttîâzu'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyin el-Hulefâ*, II/56; el-Makrizî, *el-Mevaiz ve'l-İ'tibar Bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, II/274-275; Heinz Halm, *The Fatimids And Their Traditions Of Learning*, çev. Azizeh Azodi (London: I.B.Tauris Publishers, 2001), 68-70; İnân, *Târihu Câmi'i'l-Ezher fi'l-Asri'l-Fâtımî*, 51; İnân, *Hâkim Biemrillâh ve Esrârü'd-Dâ'veti'l-Fâtımiyye*, 232; Daftary, *İsmâililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 286; Zeydan, *İslam Uygurlukları Tarihi*, II/194; Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot, *History Of Egypt: From The Arab Conquest To The Present* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 18-19; Hasan, *el-Fâtımiyyûn fi Mısır*, 137; Mahmut Kaya, "Dâruhikme", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1993), VIII/537.

⁴⁰ el-Makrizî, *el-Mevaiz ve'l-İ'tibar Bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, II/274-275; İbn Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn fi Ahbâri'd-Devleteyn*, 127; Mustafa Gâlib, *Târihu'd-Dâ'veti'l-İsmâiliyye* (Dımaşk: Dâru'l-Yakaza, 1953), 164; İsmail E. Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), 418; Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 128; Hasan, *el-Fâtımiyyûn fi Mısır*, 137.

ve bu bildirilerin Sünnî, Şîî ve Mu'tezilî bazı ilmî çevreler tarafından da desteklenmesi sağlanmıştır.⁴¹

Nizâmiye medreselerinin kurulması ve yaygınlaştırılmasında da böyle bir arayış ve girişimin etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. 450/1048-1049 yılında Büveyhî asıllı bir komutan olan Arslan el-Besâsîrî'nin Fâtımîler adına Bağdat'a girerek Abbâsî halifesini devirmesi ve burada bir yıl boyunca Fâtımî halifesi adına hutbe okutmasıyla beraber⁴² bu mücadeleye Selçuklular da dahil olmuştur. Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelerek Besâsîrî'yi bertaraf edip Abbâsî halifesine tahtını ve itibarını teslim etmesinden sonra⁴³ Selçuklu ve Abbâsî ittifakının Fâtımîlere karşı olan önemli bir hamlesi de 457/1064-1065 yılında kurulan ve 459/1066-1067 yılı itibarıyla aktif bir şekilde eğitim faaliyetlerine başlayan Nizâmiye Medreselerinin ihdas edilmesi olmuştur. Bu medreselerin kuruluş ve yaygınlaşma sürecinde önemli bir sebep olarak zikredilen Fâtımîlerin bâtinîlik ideolojisiyle mücadele etme hususu bunu doğrulamaktadır.⁴⁴ Böylece medreselerin kurulmasının Fâtımîlerin ilmî ve politik mücadelelerine yönelik olan sebebi, itikâdî ve siyasî bir tarihi arka plana

⁴¹ Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybani 'İzzuddin el-Cezeri İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târih*, ed. Muhammed Yusuf er-Rakkaka (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), VIII/73; İmaduddin Ebi'l-Feda İsmail İbn Ömer el-Kureşi ed-Dimeski İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, ed. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Daru Hicr, ts.), XI/537; el-Makrizî, *el-Mevaiz ve'l-İ'tibar Bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, III/43; Cemâlüddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf el-Atabekî İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, ed. Fehim Muhammed Şaltut (el-Hey'etü'l- Mısıriyyetü'l-Âmme, 1970), IV/229-230; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l- Meşâhîr ve'l-A'lâm*, ed. Abdüsselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1991), XXIII/11; Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb Fi Fünûni'l-Edeb*, ed. Müfid Kumayhâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), XXVIII/39-40; İbn Haldun, *Mukaddime*, ed. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2015), I/183; Farhad Daftary - Jiva Shainool, *The Fatimid Caliphate: Diversity of Tradition* (London: I.B. Tauris Publishers, 2018), 3-4; Bernard Lewis, *The Origins Of İsmâ'ilism: A Study of The Historical Background of The Fatimid Caliphate* (Cambridge: W. Heffer&Son Ltd, 1940), 8; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II/525; Maşide Kamit, "Kaim-Biemrillah Hilafetinde Sünni ve Şii İktidar Mücadelesi", *İstem* 24 (2014), 204.

⁴² Muhammed Kâmil Hüseyin, *Sîretü'l-Müeyyed fi'd-Dîn Dâ'î'd-Duât: Tercemetü Hayâtihi bi-kalemihi* (Kâhire: Darü'l-Kâtib el-Mısri, 1949), 180; Ebu Ya'la Hamza İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dimaşk* (Beyrut: Matbaatü'l-Abai'l-Yusev'iyîn, 1908), 87-88; Tacuddîn Muhammed b. Ali b. Yusuf İbn Müyesser, *el-Münteka Min Ahbari Mısır*, ed. Eymen Fuâd Seyyîd (Kâhire: Fransız Şark İlimleri Enstitüsü, 1981), 18-19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târih*, VIII/342; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, I/192; el-Makrizî, *İttiâzu'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımıyyin el-Hulefâ*, II/254; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV/756-757; Gâlib, *Târîhu'd-Dâ'veti'l-İsmâ'iliyye*, 176.

⁴³ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, 89-90; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târih*, VIII/345; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, I/192.

⁴⁴ George Makdisi, *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, 239; Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, 426; Cahen, *İslamiyet: Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, 181; Starr, *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, 506; Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 154; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 43-44; Şakir Gözütok, *İslam Medeniyetinde Eğitim Felsefesi*, 183; Bertold Spuler, "Doğuda Hilafetin Çöküşü", 160; Özaydın, "Nizamiye Medresesi", XXXIII/188; Çekiç, "Selçuklulardan Eyyubilere Sünni-İslam Devlet Siyasetinde Mısır'ın Yeri ve Önemi", 128.

dayanmakta ve bu sebebin gerisinde uzun bir süreç yatmaktadır. Ancak takip eden süreç, medreselerin kurulmasında bir motivasyon kaynağı olan Fâtımîlerin söz konusu mücadelesinin medreselere yenik düştüğünü göstermektedir. Zira görüleceği üzere medreseler Fâtımîlerin hüküm sürdüğü topraklarda da kurulmuş ve bizzat İsmâîlî öğretisi ve Fâtımî halifelik iddiasının aleyhinde çalışmalar yaparak yaygınlaşmıştır.

3.2. Fâtımîler Döneminde Medreselerin Ortaya Çıkış Süreci

Pedagojik açıdan etkin, öğrenci ve hocaların ihtiyaçlarının dönemin en iyi şartlarıyla karşılandığı, fizikî açıdan teşekküllü Nizâmîye Medreseleri, 459/1066-1067 yılında kuruluşundan sonra Müslüman coğrafyanın farklı yerlerinde ilgi görmüş ve çeşitli yerlerde şubeleri açılmıştır.⁴⁵ Ancak bu coğrafyanın batı tarafında, özellikle Mısır topraklarında bulunan Fâtımîlerin, kendi hüküm sürdükleri bölgede medrese olarak isimlendirilen bu eğitim kurumlarına itibar etmedikleri, dolayısıyla medreselerin ilk aşamada bu bölgede ortaya çıkmadığı göze çarpmaktadır.

Fâtımîlerin kendi topraklarında medreselerin kurulmasına izin vermemiş olmalarının başlıca sebebi, yukarıda da ifade edildiği üzere bu kurumların kendilerine karşı olarak ortaya çıkması, kendi ilmi çalışma ve mücadelelerinin bu eğitim kurumları ile bertaraf edilmek istenmesidir. Fâtımîlerin bu dönemdeki eğitim kurumları, amaçları, içeriği ve uygulanan özgün metotlarına bakıldığında bunların kendi inanç ve siyaset ile ilgili hedeflerine yeterince hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Karşı safta yer alan Sünnî paradigmanın yaygınlaştırdığı medreseler de eğitim amaç, içerik ve yöntemleri ile kendi düşüncelerine hizmet etmiş ve Fâtımîlerin ideolojik olarak tasvip edip destekleyemeyecekleri bir yapıya sahip olmuştur. Böylece Fâtımî topraklarında medreselerin kurulması ve yaygınlaşmasına karşı bir direncin mevcut olduğu ortaya çıkmaktadır.

Medreselerin Bağdat'ta ilk olarak ortaya çıktığı ve yaygınlaşmaya başladığı döneme, yani 457/1064-1065 yılı ve takip eden süreçte Fâtımîlere mercek tutulduğunda, bu dönemde Mustansır Billâh'ın (427/1036-487/1094) halife, Müeyyed Fî'd-Dîn eş-Şirâzî'nin de eğitim ve öğretim işlerinin başında bulunan en yetkili kişi (Dâ'd-Duât) olduğu görülmektedir. Bu dönemde İsmâîlî inancı ve Fâtımî halifeliği Batı Hindistan bölgesine kadar götürülmüş ve çeşitli başarılar elde edilmiştir.⁴⁶ Bununla birlikte yukarıda da yer verilen, Besâsîrî tarafından Abbâsî hilâfetinin karargahı olan Bağdat'ın ele geçirilmesi ve burada bir yıl süreyle Abbâsî hilâfetinin sekteye uğratılarak Fâtımîlerin adına hutbe okutulmasının arka planında da etkin bir girişimci ve stratejik

⁴⁵ es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, IV/313.

⁴⁶ Mâcid, *es-Sicillâtü'l-Mustansiriyye*, 142; Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 222; Daftary, *İsmaililer in Medieval Muslim Societies*, 80; Bernard Lewis, "Fatimiler ve Hindistan Yolu", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* XIV/1-4 (1952), 358; Seyyîd, "Fâtımîler", XII/231.

hamleleriyle ilgi çeken bir eğitimci olan eş-Şirâzî vardır.⁴⁷ Söz konusu dönemde Fâtımîlerin sahip olduğu bu güce ve elde etmiş olduğu bu başarılarla bakılınca, medreselerin bu topraklarda kurulmasının önüne rahat bir şekilde geçilebildiği görülmektedir. Zira bu dönemde Fâtımîler siyasî olarak güçlü bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla bu devletin bünyesinde medreselerin rahat bir şekilde nüfuz ederek kurulmasının önünde siyasî engeller de mevcut olmuştur.

Fâtımîlerin siyasî olarak güçlü olduğu ve etkin hamleler yaptığı, Müslüman coğrafyanın çeşitli yerlerinde eğitim aracılığıyla kendi propagandalarını yürüttükleri bu dönemde kendi topraklarında kurulamayan medreselerin ilerleyen süreçlerde burada da ortaya çıktığı görülmüştür. Tarih kaynakları, Fâtımîlerde bizzat devlet eliyle medreselerin kurulduğu ve kendi inanç yapıları ve siyasî amaçlarının hilafına hareket ederek Sünnî inanç ve fıkıh öğretilerine ilişkin dersleri içeren bu kurumların Fâtımî topraklarında da yayıldığı bilgisini nakletmiştir. Bu gelişme, Fâtımîlerin siyaset sahnesinde güç kaybına uğradığı, bu dönemde ortaya çıkan özgün eğitim kurum ve faaliyetlerinin zayıflamaya yüz tuttuğu ve devletin yönetiminde artık Sünnî devlet adamlarının söz sahibi olmaya başladığı bir döneme denk gelmiş ve artık önü alınamamıştır. Böylece medrese ismi verilen kurumların Fâtımî hakimiyetinin sürdüğü topraklarda ortaya çıkması, siyasî olarak güçlü olan veya galip gelen tarafın Sünnî paradigma olmasıyla mümkün olmuştur. Görüleceği üzere bu galibiyetin etkisiyle bu topraklarda ortaya çıkan medreseler ve burada verilen eğitimin içeriği, söz konusu galibiyet ve başarının pekişmesi için araçsallaştırılmıştır.

Fâtımî topraklarında ilk medrese, ileride detayları ele alınacağı üzere 532/1137 yılında kurulmuştur. Nizâmiye'nin kuruluşu olan 457/1064-1065 yılı göz önünde bulundurulduğunda, medreselerin bu topraklara 75 yıl sonra geldiği ortaya çıkmaktadır. Fâtımîlerin yıkıldığı 567/1171 yılı göz önünde bulundurulduğunda ise bu kurumların Fâtımîlerin sonlarına doğru kurulmaya başladığı görülmektedir. Medrese ismiyle bilinen ve belli bir eğitim amaç ve içeriğine sahip bu kurumlara karşı direnen Fâtımîlerin bu direncinin, güç kaybı ve halifelerinin devlet yönetimindeki etkisinin azalmasıyla kırıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle istikrar sahibi, fakat Sünnî inancı benimsemiş komutan veya devlet adamlarından medet umularak bu şahsiyetlerin vezirlik makamına getirilmesiyle beraber Fâtımîlerin hüküm sürdüğü Mısır topraklarında medreseler kurulmaya başlanmıştır.⁴⁸ Öte yandan Fâtımîlerin İsmâîlî inanç öğretilerini yaygınlaştırmak için çeşitli bölgelerde yürüttüğü eğitim faaliyetlerinde de bir bölünme ve ayrışma yaşanmış,⁴⁹

⁴⁷ Ömer Tokuş, "Arslan el- Besasiri ve İbrahim Yınal İsyanlarının Gizli Kahramanı Fatımi Daisi Müeyyed Fi'd-Din Hibbetullah eş-Şirazi", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 31/2 (2016), 589.

⁴⁸ Seyyîd, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fi Mısır*, 267.

⁴⁹ Mâcid, *es-Sicillâtü'l-Mustansiriyye*, 111-112; İbn Müyesser, *el-Münteka Min Ahbari Mısır*, 59-60; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb Fi Fünûni'l-Edeb*, XXVIII/157; el-Makrizî, *el-Mevaiz ve'l-İ'tibar Bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, II/194; İbn Tağriberdî, *en-Nücâmu'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, V/142-177; Daftary, *İsmâililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 19-20.

dolayısıyla bu dönemde Fâtımîlerin eğitim ile ilgili girişim veya başarılarında da bir aksama meydana gelmiştir.

Bu dönemde ortaya çıkan medreseler bir sonraki bölümde ele alınarak medreselerdeki eğitimin inanç ve siyaset arasındaki yerinin ya da bu iki yapıya olan katkısının izleri pekiştirilecektir.

3.3. Fâtımîler Döneminde Kurulan Medreseler

Görüldüğü üzere medreselerin Fâtımî topraklarına girmesi ve bu topraklarda kurulması uzun bir sürecin ardından ve Fâtımîler açısından hayli geç bir döneme denk gelen bir zaman diliminde mümkün olmuştur. Esasında kuruluş amaçları ve eğitim içeriği itibarıyla Fâtımîlerin benimsediği Şîî/İsmâîlî inanç ve İslam dünyasının halifeliği iddiasına muhalif olan bu eğitim kurumlarının Fâtımîlerin bünyesinde hiç kurulmamış olması beklenirken bunun mümkün olması, Sünnî inanç çevrelerinin elde ettiği siyasî başarı ve üstünlüğünün bir eseri olarak yorumlanabilmektedir. Bu anlamda medreselerin Fâtımîlerin her açıdan zayıf düştüğü bir dönemde ortaya çıkması, bu medreselerin en önemli özelliği olarak belirlemektedir. Başka bir özellik de, bu medreselerde hiçbir suretle Şîa inancına ait ilmî çalışmalara ya da derslere yer verilmemiş olmasıdır.⁵⁰ Medrese olarak isimlendirilen eğitim kurumlarının özellikle dinî ilimlere ilişkin eğitim içeriğinde genel bir ilke olarak Sünnî akaid ve fıkıh derslerine yer verilmesi geleneği burada da sürdürülmüştür. Sünnî devlet adamları eliyle Fâtımî devletinin bünyesinde medreselerin kurulması ve bu medreselerde Sünnî inanç anlayışına uygun bir eğitim verilmesi, bu inancın ve öğretilerinin Mısır'da yaygınlaşması ve İsmâîlî inanç anlayışının ortadan kaldırılması açısından önemli bir işlev görmüştür.⁵¹ Dolayısıyla medreselerin kurulması ve yaygınlaştırılmasıyla beraber buradaki eğitim içeriği de siyasî üstünlüğün pekişmesine hizmet etmiştir.

Fâtımîler döneminde ilki 532/1137 yılında olmak üzere bu devletin yıkılışına kadar dört adet medresenin kurulduğu tespit edilmiştir. Bunlar; Ebû Tâhir b. Avf, Hâfız es-Silefî, Nâsırıyye ve Kumhiyye medreseleridir. Bu bölümde söz konusu medreseler çalışmanın amaçlarına göre ayrı ayrı ele alınarak temel yapısı ve eğitim içeriği hakkında bilgi verilecektir.

3.3.1. Ebû Tâhir b. Avf Medresesi

Bu medrese, 532/1137 yılında hem Fâtımî idaresi altında hem de Mısır topraklarında kurulan ilk medresedir ve İskenderiye şehrinde kurulmuştur.⁵² Medresenin buraya atanan müderrisinin

⁵⁰ Walker, "Fatimid Institutions Of Learning", 189.

⁵¹ Muhammed Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Eyyûbiyyîn fi Mısır ve Bilâdi's-Şâm ve İklîmi'l-Cezîre* (Beyrut: Daru'n-Nefâis, 2008), 35.

⁵² en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb Fî Fünûni'l-Edeb*, XXVIII/169; Seyyîd, "Fâtımîler", XII/232.

ismi ile isimlendirildiği anlaşılmaktadır. Zira Kalkaşandî'nin kayıt altına aldığı bir sicilde Ebû Tâhir b. Avf'ın ilmî donanım ve yetkinliğinden ötürü bu medresenin başına getirildiği bilgisine ulaşılmıştır.⁵³ Bununla birlikte medreseye yine İbn Avf'tan ötürü *Avfiyye*,⁵⁴ Halife el-Hâfız dönemine denk geldiği için *Hâfiziyye*⁵⁵ isminin verildiği de nakledilmektedir.

Ebû Tâhir b. Avf, daha önce evini öğrencilere ve ilmî çalışmalara açarak özellikle Mâlikî fıkhnın öğretiminde bir otorite olarak kabul edilen Ebûbekir Muhammed b. Velîd et-Turtûşî'nin (ö.520/1126) öğrencisidir. Turtûşî, ilmî çalışmalarını Fâtımîlerin sahip olduğu ve yaymaya çalıştığı inancın öğretileri ile mücadele etmeye ve bu inancın İslâm dini ile örtüşmediğini kanıtlamaya adanmıştır.⁵⁶ Bu çalışmaları sebebiyle Fâtımîler tarafından bir süre alıkonulduğu bilgisi de mevcuttur.⁵⁷ İbn Avf, bu medresede aldığı eğitimin de etkisiyle Mâlikî fıkhn dersleri ve hadis ilmi ağırlıklı bir eğitim vermiştir.⁵⁸

Bu medresede verilen eğitimin içeriğinde olduğu gibi, kuruluşunda da Sünnî inancının elde ettiği başarının etkisi söz konusudur. Bu anlamda medresenin kurucusu, dönemin Sünnî olan veziri Rıdvan b. Velahşî'dir.⁵⁹ İbn Velahşî, bu medresede Sünnî inancının ve fıkhn öğretilerinin ders olarak okutulması için bu girişimi başlatmıştır. Öte yandan medresenin söz konusu dönemde Mısır'da yaygınlaşmaya başlayan Ermeni nüfus ile meydana gelen veya gelebilecek inanç ile ilgili bozukluklar ile de mücadele ettiği bildirilmektedir.⁶⁰

3.3.2. Hâfız es-Silefi Medresesi

Bu medrese, ilkinden yaklaşık 14 yıl sonra, 544/1149-1150 yılında İskenderiye'de kurulan Fâtımîler döneminin ikinci medresesidir.⁶¹ Mısır bölgesindeki bu ikinci medresenin kurulmasında da Sünnî inanca mensup bir vezirin etkisi olmuştur. Nitekim bu medreseyi dönemin veziri Âdil b.

⁵³ el-Kalkaşandî, *Subhu'l- A'sâ*, X/458-459.

⁵⁴ Hâlid B. Abdurrahman el-Kâdî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi Mısri'l- Fâtimiyye* (Beirut: Dârü'l- Arabiyye'ti'l- Mevsu'at, 2008), 149.

⁵⁵ el-Kalkaşandî, *Subhu'l- A'sâ*, X/458; Takkûş, *Târîhu'l- Fatimiyyîn fi Şimâli İfrîkiye ve Mısır ve Bilâdi's- Şâm*, 411.

⁵⁶ Maribel Fierro, "Al-Turtushi And The Fatimids", *The Fatimid Caliphate: Diversity Of Tradition*, ed. Farhad Daftary - Shainool Jiva (London: I.B. Tauris Publishers, 2018), 123-125.

⁵⁷ Celâlüddin Abdurrahman b. Ebûbekr es-Suyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara fi Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, ed. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Dâru lhyâi'l-Kütübi'l'Arabiyye, 1967), I/452.

⁵⁸ İbn Müyesser, *el-Münteka Min Ahbari Mısır*, 130; el-Makrizî, *İttiâzu'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtimiyyin el-Hulefâ*, III/167; Cemâlüddîn eş-Şeyyâl, *Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye fi'l-Asri'l-İslâmî* (Kâhire: Daru'l-Maarif, 1966), 43; Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 154-155.

⁵⁹ en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb Fi Fünûni'l-Edeb*, XXVIII/169.

⁶⁰ Seyyîd, *ed-Devletü'l-Fâtimiyye fi Mısır*, 591; Seyyîd, "Fâtımîler", XII/232.

⁶¹ el-Makrizî, *Kitâbü'l-Mukaffâ el-Kebîr*, I/708; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, I/105; Seyyîd, "Fâtımîler", XII/235.

Sellâr kurmuştur. Kendisine nispetle bu medreseye *Âdiliyye Medresesi* denilmiş⁶² olsa bile medrese, ismini burada yoğun bir şekilde ders okutan müderristen almıştır.⁶³ Ebû Tâhir Sadruddîn Ahmed b. Muhammed b. Silefe es-Silefî, aslen İsfahanlı olup Nizâmiye medreselerinde yetişmiş, ilmî birikim ve aktif faaliyetleri ile öne çıkmış bir şahsiyettir.⁶⁴ Bu medreseyi yönetmesinde ve buradaki eğitim faaliyetlerinde tecrübe sahibi olduğunun anlaşılmasının yanı sıra Mısır'daki ilk medreseler üzerinde Nizâmiye medreselerinin etki ve katkısı da ortaya çıkmaktadır.

İskenderiye şehrinde daha önce kurulan İbn Avf medresesinde Mâlikî fıkıhı ağırlıklı eğitim verilirken bu medresede Şâfiî fıkıhına yönelik dersler verilmiştir.⁶⁵ Böylece bu şehirde iki önemli Sünnî fıkıh ekolünün öğretileri pekiştirilmeye çalışılmıştır. Silefî'nin şahsî ilgi ve uzmanlık alanlarından birinin de hadis ilmi olmasından ötürü burada hadis derslerinin de okutulduğu bilgisi mevcuttur.⁶⁶ Bununla birlikte zaman zaman tarih ve siyer⁶⁷ ile nahiv⁶⁸ derslerine yönelik faaliyetler de yapılmıştır. Ayrıca bu Silefî'nin kadınlara yönelik eğitim faaliyetleri de düzenlediğine ilişkin bilgiler de kaynaklarda bulunmaktadır.⁶⁹

3.3.3. Nâsırıyye Medresesi

Mısır bölgesinde ve Fâtımî idaresi altında kurulan üçüncü medrese olan Nâsırıyye Medresesi, Fâtımîlerin son veziri ve daha sonra bu devleti yıkıp yerine Eyyübîleri kuran Selahaddîn el-Eyyübî tarafından Muharrem 566/Eylül-Ekim 1171 yılında Fustat şehrinde, Amr Câmiinin yakınlarında kurulmuştur.⁷⁰ Eyyübî, Fâtımîlerin zayıfladığı ve bu devletin Zengîlerin desteği ile ayakta durduğu bir zamanda burada vezirlik yapmıştır. Vezir olduğu süre zarfında Nureddîn Zengî'nin de destek ve yönlendirmesiyle bu topraklarda Fâtımî/İsmâîlî inanç ve ideolojinin ortadan kaldırılması ve Sünnî inanç öğretilerinin yaygınlaştırılarak Abbâsî hilafetinin tesis edilmesi için dinî, siyasî, askerî,

⁶² el-Makrizî, *Kitâbü'l-Mukaffâ el-Kebîr*, VI/397; el-Kâdî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi Mısri'l-Fâtımiyye*, 150.

⁶³ el-Makrizî, *İttîâzu'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyin el-Hulefâ*, III/198; eş-Şeyyâl, *Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye fi'l-Asri'l-İslâmî*, 43.

⁶⁴ Mehmet Efendioğlu, "Silefî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2009), XXXVII/198.

⁶⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVI/368; Takkûş, *Târîhu'l-Fatımiyyîn fi Şimâli İfrîkiye ve Mısır ve Bilâdi's-Şâm*, 413; Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 154-155.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târîh*, X/104; el-Kâdî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi Mısri'l-Fâtımiyye*, 150-151.

⁶⁷ el-Kâdî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi Mısri'l-Fâtımiyye*, 150-151.

⁶⁸ el-Makrizî, *Kitâbü'l-Mukaffâ el-Kebîr*, VI/397.

⁶⁹ Delia Cortese, "Transmitting Sunni Learning In Fatimid Egypt: The Female Voices", *The Fatimid Caliphate: Diversity Of Tradition*, ed. Farhad Daftary - Shainool Jiva (London: I.B. Tauris Publishers, 2018), 177-178.

⁷⁰ el-Makrizî, *İttîâzu'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyin el-Hulefâ*, III/319; el-Makrizî, *el-Mevaiz ve'l-İ'tibar Bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, III/438; eş-Şeyyâl, *Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye fi'l-Asri'l-İslâmî*, 45; Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 61.

içtimâî ve ilmî pek çok çalışma yapmıştır. Bu medrese de söz konusu çalışmalar çerçevesinde burada kurulan ilk medrese olarak işlev görmüştür.⁷¹

Medresede verilen eğitim de Eş'arî itikadı ve Şafîî fikhî olmuştur.⁷² Burada dönemin bilinen âlimlerinden İbn Zeyyîn en-Neccâr istihdam edilmiş ve Fâtımîlerin yıkılışından sonra Eyyûbiler döneminde de varlığını sürdüren bu medresede uzun süre müderrislik yapmıştır. Kendisine nispetle buraya *İbn Zeyyîn Medresesi* denildiği de kaynaklarda nakledilmiştir.⁷³ Ayrıca burada hadis dersleri de okutulmuştur.⁷⁴

3.3.4. Kumhiyye Medresesi

Selahaddîn Eyyûbî'nin vezirliği döneminde Sünnî inancının Mısır'a yerleştirilmesi için kurulan ikinci medrese, Nâsırıyye ile aynı yılda, mekan olarak da yakın bir yerde kurulan Kumhiyye Medresesi'dir.⁷⁵ Bu medrese, kaynaklarda Eyyûbî'nin vezirliği için zikredilen medreseler arasında sonuncusu olarak yer almaktadır. Nitekim aynı yıl içerisinde Fâtımîlere son verilmiş ve bu topraklarda Eyyûbîler Devleti kurulmuştur. Dolayısıyla Fâtımîler döneminde 'medrese' olarak isimlendirilen dört eğitim kurumu mevcut olmuştur.

Bu medreseden önce kurulan Nâsırıyye Medresesi'nde Şafîî fikhının öğretimine ağırlık verilmişken bu medrese Mâlikî fikhına tahsis edilmiş, bu ekolün öğretileri ders olarak verilmiştir.⁷⁶ Böylece Fustat'ta hem Şâfiîliğin, hem de Mâlikîliğin güçlenmesi için çalışılmıştır.

Fâtımîler döneminde kurulan medreselere bir bütün olarak bakıldığında, bu medreselerin hem kuruluşunda hem de eğitim içeriğinde inanç ve siyasetin etkili olduğu görülmektedir. Zira medreselerde tamamen Sünnî inancının itikadî ve fikhî öğretileri merkeze alınarak eğitim faaliyetleri düzenlenmiştir. Bununla beraber medreselerin kurulmasında ve aktif bir şekilde eğitim ile ilgili işlevleri yürütmesinde Şii/İsmâîlî yapılanmayı esas alan Fâtımîlerin zayıflamasıyla devlet yönetiminde söz sahibi olmaya başlayan Sünnî vezirler rol oynamıştır.

⁷¹ el-Makrizî, *el-Mevaiz ve'l-İ'tibar Bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, II/48-49; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l- Meşâhîr ve'l-A'lâm*, XXXIX/29; Takkûş, *Târîhu'l- Fatimiyyîn fi Şimâli İfrîkiye ve Mısır ve Bilâdi's- Şâm*, 521; Takkûş, *Târîhu'l-Eyyûbiyyîn fi Mısır ve Bilâdi's-Şâm ve İklîmi'l- Cezîre*, 35; İskenderânî, "el-Medrese ve'd-Devle fi'l-Asreyni'l-Fâtîmî ve'l-Eyyûbî", 153.

⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târîh*, X/32; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVI/448; Takkûş, *Târîhu'l- Fatimiyyîn fi Şimâli İfrîkiye ve Mısır ve Bilâdi's- Şâm*, 522; Takkûş, *Târîhu'l-Eyyûbiyyîn fi Mısır ve Bilâdi's-Şâm ve İklîmi'l- Cezîre*, 35.

⁷³ el-Makrizî, *el-Mevaiz ve'l-İ'tibar Bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, III/438.

⁷⁴ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II/180.

⁷⁵ el-Makrizî, *el-Mevaiz ve'l-İ'tibar Bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, III/439; Seyyîd, *ed-Devletü'l-Fâtimiyye fi Mısır*, 304; Şevki Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabi 7 Asru'd-Düvel ve'l-İmarat: Mısır (Kâhire: Daru'l-Maarif, 1990)*, 81.

⁷⁶ el-Makrizî, *İttîâzu'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtimiyyin el-Hulefâ*, III/319; Takkûş, *Târîhu'l-Eyyûbiyyîn fi Mısır ve Bilâdi's-Şâm ve İklîmi'l- Cezîre*, 35.

Sonuç

Bu çalışmanın temel amacı, Fâtımîler döneminde kurulan medreseleri ve hem bu medreselerin kuruluşunu hazırlayan süreçte, hem de kurulmasıyla beraber yürüttüğü eğitimin içeriğinde inanç ve siyasetin rolünü incelemektir.

İlk olarak Samanoğulları döneminde örneklerine rastlanmaya başlayan medreseler, 457/1064-1065 yılında Nizâmîye adı altında yeni, sistematik, disiplin sahibi ve belli amaçlar çerçevesinde kurulmasıyla beraber zirveye ulaşmıştır. Bu medreselerde öğrenci ve hocaların her türlü ihtiyaçları karşılanmış ve eğitim faaliyetleri sadece bu faaliyetlere münhasır kılınmış teşekküllü yapılarda gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Bu dönemden sonra medreseler İslâm dünyasında kendisinden söz ettirmeye başlamış ve sahip olduğu eğitim içeriği ile de dikkat çekmiştir. Zira bu kurumlarda dinî eğitim olarak tamamen Sünnî inanç anlayışı ve bu inancın fikhî ekolleri çerçevesinde eğitim verilmiştir. Ayrıca bu içerik ile dönemin Sünnî İslâm halifet devleti olan Abbâsîlerin desteklenmesi ve güçlendirilmesi amaçlanmış, bu amaçla dönemin halifelik iddiasında bulunan diğer bir devlet olan Şîî/İsmâîlî Fâtımîler ile hem ilmî, hem de siyasî olarak mücadele edilmeye çalışılmıştır.

Fâtımîler, bu medreselerin kurulduğu dönemde hem benimsedikleri Şîî/İsmâîlî inancın öğretilerini ilmî olarak yaygınlaştırma, hem de siyasî arenada oldukça güç sahibi bir konumda olduklarından bu medreselerin kendi topraklarında kurulmasının önüne geçebilmiştir. Ancak söz konusu iki hususta güç kaybının yaşanmasıyla beraber, tarihsel süreç içerisinde medreselerin bu topraklarda, hem de Fâtımî devlet adamlarının izin ve girişimi ile ortaya çıktığı görülmüştür. Bu anlamda İsmâîlîliğin güç kaybına uğraması ve devlet yönetiminde Sünnî vezirlerin etkin olması, medreselerin Fâtımî idaresi altında kurulmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Dolayısıyla Fâtımîlerin hüküm sürdüğü topraklarda medreselerin kuruluşunu hazırlayan tarihsel süreçte olduğu gibi, kuruluşunda da inanç ve siyasetin etkili olduğu görülmektedir. Bununla birlikte medreseler, Sünnî anlayışın bu topraklarda güçlendirilmesinde de önemli bir işlev görmüş, bu dönemde kurulan medreseler bir gelenek olarak daha sonra Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde de devam etmiştir.

Fâtımîler döneminde kurulan medreselere bakıldığında, kuruluşunda etkili olan siyasî belirleyicilerin yanı sıra eğitim içeriklerinde de bunun etkisinin olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira bu dönemde kurulan dört medresede de Sünnî inancı çerçevesinde Mâlikî veya Şâfî fıkıh ekollerinin öğretileri ve hadis ilminin öğretildiği, bu içeriklerin revaçta olduğu tespit edilmiştir. Fâtımîlerin ortadan kaldırılarak bu topraklarda Abbâsî hilâfeti adına siyasî çağrıda bulunulmasında medreseler itikâdî ve ilmî bir fonksiyon üstlenmiştir.

Medreseler yaygınlaşmaya başladıkları dönemde, bu dönemin İslam dünyasının iki etkin halifelik iddiasında bulunan Abbâsî ve Fâtımî devletlerinin mücadelesinde önemli bir konu ve eğitim kurumu olarak işlev görmüştür. Abbâsî hilâfetinin Fâtımîlere karşı galip gelmesi ve Fâtımîlerin ortadan kaldırılarak yerine Sünnî, Abbâsî halifeliğine bağlı bir devletin kurulmasında medreselerin de işlev gördüğü ortaya çıkmıştır. Böylece medreselerin hem kuruluş gerekçelerinde, hem yaygınlaşmasında, hem Fâtımî idaresi altında ortaya çıkmasında, hem de eğitim amaç ve içeriklerinin belirlenerek bu içeriklerin uygulanmasında inanç ve siyasetin rol oynadığı görülmüştür.

Kaynakça

- Abdulgader, Khamis. *Everyday Life in Cairo in The Fatimid Era*. Karabük: Karabuk University Institute of Social Sciences Department of History, Doctoral Thesis, 2019.
- Acar, Abdurrahman. “Selçuklu Medreseleri ve İslam Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları”. *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*. 351-364. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Yayınları, 16. Basım, 2010.
- Balık, İbrahim. “Türkiye Selçuklularında Medrese Öğrencilerinin Sosyo-Ekonomik Durumları”. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 13 (2020), 135-148.
- Berg, Bruce L. - Lune, Howard. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. çev. Eren Can Aybek. Konya: Eğitim Yayınevi, 4. Baskı., 2019.
- Berkey, Jonathan P. *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Bertold Spuler. “Doğuda Hilafetin Çöküşü”. çev. Hamdi Aktaş. *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*. ed. P. M. Holl vd. İstanbul: Hikmet Yayınları, 1988.
- Biçer, Bekir. “Kuruluş Devrinde Nizâmiye Medreselerinin Müderrisleri”. *Tarih Okulu Dergisi* XVI (2013), 263-287.
- Biröl Yıldırım - Karakuş, Ahmet. “Medrese-Tekke Bütünlüğünde Yetişmiş Bir Alim Tipi: İmam Gazzâlî Örneği”. *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 6/16 (2018), 67-106.
- Brett, Michael. *The Fatimid Empire*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017.
- Büyüköztürk, Şener vd. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 24. Baskı., 2018.

- Cahen, Claude. *İslamiyet: Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*. çev. Esat Nermi Erendor. İstanbul: Bilgi Yayınları, 1990.
- Cortese, Delia. "Transmitting Sunni Learning In Fatimid Egypt: The Female Voices". *The Fatimid Caliphate: Diversity Of Tradition*. ed. Farhad Daftary - Shainool Jiva. London: I.B. Tauris Publishers, 2018.
- Creswell, John W. *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*. çev. Yüksel Dede. Ankara: Eğiten Kitap Yayınları, 3. Baskı., 2017.
- Creswell, John W. *Nitel Araştırma Yöntemleri*. çev. Mesut Bütün - Selçuk Beşir Demir. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020.
- Çapçioğlu, Fatma - Açıköz, Öznur Kalkan. "Nitel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri". *Bilimsel Araştırma Süreçleri: Yöntem, Teknik ve Etiğe Giriş*. ed. Özcan Güngör. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.
- Çekiç, Ayşe. "Selçuklulardan Eyyubilere Sünni-İslam Devlet Siyasetinde Mısır'ın Yeri ve Önemi". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2018), 119-138.
- Çelebi, Ahmed. *İslâm'da Eğitim- Öğretim Tarihi*. çev. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınevi, 4. Baskı., 2013.
- Çelik, Aydın. "Fatımîler Devletinin Kuruluşu". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* XV/2 (2005), 433-453.
- Daftary, Farhad. *Ismailis in Medieval Muslim Societies*. London: I.B. Tauris Publishers, 2005.
- Daftary, Farhad. *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2017.
- Daftary, Farhad. "The Early Ismaili Imamate: Background To the Establishment of The Fatimid Caliphate". *The Fatimid Caliphate: Diversity of Tradition*. ed. Farhad Daftary - Shainool Jiva. 10-21. London: I.B. Tauris Publishers, 2018.
- Daftary, Farhad - Shainool, Jiva. *The Fatimid Caliphate: Diversity of Tradition*. London: I.B. Tauris Publishers, 2018.
- Dalkılıç, Mehmet. "Medreselerin Ortaya Çıkmasına Zemin Hazırlayan Tarihsel Süreç". *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*. 233-246. Muş: M.Ş.Ü. Yayınları, 2013.
- Dayf, Şevki. *Tarihu'l-Edebi'l-Arabi 7 Asru'd-Düvel ve'l-İmarat: Mısr. Kâhire*: Daru'l-Maarif, 1990.
- Demir, Seda. "İslam Coğrafyasında Erken Dönem Medrese Bileşenleri Üzerine". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2021), 1678-1691. <https://doi.org/10.33206/mjss.825800>

- Demirci, Osman. "Medrese Geleneğinde Akâid ve Kelâm İlmi". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2013), 253-270.
- Demirci, Osman. "Medrese Geleneğinde Kelâm İlminin Meşrûiyeti Sorunu". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUİFD)* 3/2 (2016), 7-36.
- Ebu'l-Uyûn, Mahmûd. *el-Câmiu'l-Ezher: Nebzetün fî Târîhihi*. Kâhire: Matbaatü'l-Ezher, 1949.
- Ecer, Münir. *Fâtımîler Döneminde Eğitim*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Efendioğlu, Mehmet. "Silefi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. XXXVII. İstanbul, 2009.
- ed-Dâî, Sikatü'l-İmâm 'Alemü'l-İslâm. *el-Mecâlisü'l-Mustansırıyye*. ed. Muhammed Kâmil Hüseyin. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.
- el-Bûhî, Muhammed. *el-Ezher Târîhu ve Tatavvuruhu*. Kâhire, 1964.
- el-Kâdî, Hâlid B. Abdurrahman. *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Mısri'l-Fâtımiyye*. Beyrut: Dâru'l- Arabiyeti'l-Mevsu'at, 2008.
- el-Kalkaşandî, Ebu'l-Abbâs Ahmed. *Subhu'l- A'şâ*. Kâhire: Dâru'l- Kütübi'l-Mısriyye, 1922.
- el-Kureşî, İdris İmâdü'd-Dîn. *Uyûnu'l-Ahbâr ve Fünûnu'l-Âsâr 6: Ahbârü'd- Devleti'l-Fâtımiyye*. ed. Mustafa Gâlib. Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1984.
- el-Makrizî, Takiyuddîn Ahmed b. Ali. *el-Mevaiz ve'l-İ'tibar Bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*. ed. Muhammed Zinhûm - Medîha eş-Şerkâvî. Kâhire: Mektebetü'l- Medbûlî, 1997.
- el-Makrizî, Takiyüddin Ahmed b. Ali. *İttiâzu'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyin el-Hulefâ*. ed. Cemâlüddîn eş-Şeyyâl. Kâhire, 1966.
- el-Makrizî, Takiyuddîn Ahmed b. Ali. *Kitâbü'l-Mukaffâ el-Kebîr*. ed. Muhammed el-Ya'lavî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1991.
- en-Nu'mân, Kâdî b. Muhammed. *Te'vîlü'd-Deâim*. Beyrut: Kâdî b. Muhammed, 2006.
- en-Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-Ereb Fî Fünûni'l-Edeb*. ed. Müfid Kumayhâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Erünsal, İsmail E. *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Baskı., 2020.
- es-Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebûbekr. *Hüsnu'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*. ed. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967.
- es-Sübkî, Tacüddin Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfi. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*. ed. Abdülfettâh Muhammed - Muhammed et-Tenâhî. Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, 1918.

- eş-Şeyyâl, Cemâlüddîn. *Târîhu Medîneti'liskenderiyye fi'l-Asri'l-İslâmî*. Kâhire: Daru'l-Maarif, 1966.
- ez-Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l- Meşâhîr ve'l-A'lâm*. ed. Abdüsselâm Tedmurî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1991.
- Fierro, Maribel. "Al-Turtushi And The Fatimids". *The Fatimid Caliphate: Diversity Of Tradition*. ed. Farhad Daftary - Shainool Jiva. London: I.B. Tauris Publishers, 2018.
- Gâlib, Mustafa. *Târîhu'd-Dâ'veti'l-İsmâiliyye*. Dimaşk: Dâru'l-Yakaza, 1953.
- Gözütok, Şakir. *İslam Medeniyetinde Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Gözütok, Şakir. *İslâm'ın Altın Çağında İlim*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2012.
- Gözütok, Şakir. "Medreselerin Ortaya Çıkışı ve İlk Medreseler". *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*. 199-216. Muş: M.Ş.Ü. Yayınları, 2013.
- Gözütok, Şakir. *Resulullah Döneminde Eğitim ve Öğretim*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2014.
- Gürbüz, Sait - Şahin, Faruk. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 5. Baskı., 2018.
- Hafâcî, Muhammed Abdülmün'im - Subh, Ali Ali. *el-Ezher fi Elfi 'Âm*. Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye, 3. Baskı., 2011.
- Halm, Heinz. *The Fatimids And Their Traditions Of Learning*. çev. Azizeh Azodi. London: I.B.Tauris Publishers, 2. Baskı., 2001.
- Hasan, Hasan İbrâhîm. *el-Fâtımiyyûn fi Mısr*. Kâhire: el-Matbaatu'l-Emiriyye, 1932.
- Hüseyn, Muhammed Kâmil. *fi Edebi Mısrî'l- Fâtımiyye*. Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Hüseyn, Muhammed Kâmil. *Sîretü'l-Müeyyed fi'd-Dîn Dâ'î'd-Duât: Tercemetü Hayâtihi bi-kalemihi*. Kâhire: Darü'l-Kâtib el-Mısrî, 1949.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. ed. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 11. Baskı., 2015.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed B. Muhammed B. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*. ed. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1978.
- İbn Kesîr, İmaduddin Ebi'l-Feda İsmail İbn Ömer el-Kureşi ed-Dımeşki. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. ed. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Daru Hicr, ts.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb. *Tecâribu'l-Ümem ve Te'âkubu'l-Himem*. ed. Seyyîd Kisrevî Hasan. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İbn Müyesser, Tacuddîn Muhammed b. Ali b. Yusuf. *el-Münteka Min Ahbari Mısr*. ed. Eymen Fuâd Seyyîd. Kâhire: Fransız Şark İlimleri Enstitüsü, 1981.

- İbn Tağriberdî, Cemâlüddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf el-Atabekî. *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. ed. Fehim Muhammed Şaltut. el-Hey'etü'l- Mısriyyeti'l-Âmme, 1970.
- İbn Tuveyr, Ebû Muhammed el-Murtazâ Abdüsselâm b. Hasan el-Kayserânî. *Nüzhetü'l- Mukleteyn fî Ahbâri'd-Devleteyn*. ed. Eymen Fuâd Seyyîd. Beyrut: Dâru Sâdır, 1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. ed. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı., 1995.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybani 'İzzuddin el-Cezeri. *el-Kâmil Fi't-Târîh*. ed. Muhammed Yusuf er-Rakkaka. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Kalânîsî, Ebu Ya'la Hamza. *Zeylû Tarihi Dimaşk*. Beyrut: Matbaatü'l-Abai'l-Yusev'iyîn, 1908.
- İnân, Muhammed Abdullah. *Hâkim Biemrillâh ve Esrârü'd-Dâ'veti'l-Fâtımiyye*. Kâhire: Dârü'n-Neşri'l-Hadîs, 1937.
- İnân, Muhammed Abdullah. *Târîhu Câmii'l-Ezher fi'l- Asri'l- Fâtımî*. Kâhire, 1942.
- İskenderânî, Muhammed. "el-Medrese ve'd-Devle fi'l-Asreyni'l-Fâtımî ve'l-Eyyûbî". *el-İctihâd* 4 (1989).
- Kamit, Maşide. "Kaim-Biemrillah Hilafetinde Sünni ve Şii İktidar Mücadelesi". *İstem* 24 (2014), 179-207.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar-İlkeler-Teknikler*. Ankara: Nobel Yayınları, 23. Basım., 2012.
- Kaya, Beytullah. "Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Geleneği". *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (2019), 49-66.
- Kaya, Mahmut. "Dârulhikme". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. VIII/537-538. İstanbul, 1993.
- Kazıcı, Ziya. *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 5. Baskı., 2018.
- Kennedy, Hugh. *The Prophet And The Age of The Caliphates*. Edinbugh: Pearson Longman Yayınları, 2. Baskı., 2004.
- Kırpık, Güray. "Bağdat Nizamiye Medresesi'nin Kuruluşu, Yapısı ve İşleyişi". *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's- Selâm) Uluslararası Sempozyum*. 685-698. İstanbul, 2008.
- Köylü, Mustafa. "Medrese Öncesi Eğitim Kurumları". *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*. ed. Mustafa Köylü - Şakir Gözütok. İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.

- Lewis, Bernard. "Fatımiler ve Hindistan Yolu". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* XIV/1-4 (1952).
- Lewis, Bernard. *The Origins Of Isma'ilism: A Study of The Historical Background of The Fatimid Caliphate*. Cambridge: W. Heffer&Son Ltd, 1940.
- Mâcid, Abdülmün'im. *es-Sicillâtü'l-Mustansırıyye*. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1953.
- Makdisî, George. *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Baskı., 2015.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Baskı., 2018.
- Marsot, Afaf Lutfi Al-Sayyid. *History Of Egypt: From The Arab Conquest To The Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 2. Baskı., 2007.
- Ma'rûf, Nâcî. *Neş'etü'l-Medârisi'l-Müstakille fi'l-İslâm*. Bağdat: Matbaatu'l-Ezher, 1966.
- Merçil, Erdoğan. "Mahmûd-ı Gaznevî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. XXVII/362-365. Ankara, 2003.
- Neuman, Lawrence W. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*. Ankara: Yayınodası Yayıncılık, 7. Baskı., 2014.
- Ocak, Ahmet. *Nizamiye Medreseleri*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Özaydın, Abdülkerim. "Nizamiye Medresesi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. XXXIII/188-191. İstanbul, 2007.
- Pedersen, Johannes. *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*. çev. Mustafa Macit Karagözoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Baskı., 2013.
- Ramazan, Abdülazim. *Tarihü'l-Medaris fi Mısri'l-İslâmiyye*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1992.
- Sağlam, Mehmet. "Political Context of the 11th -16th centuries Anatolia Shaped Medrese Education and It's Architecture". *Journal of Education and Future* 1/1 (2012), 143-171.
- Sayılı, Aydın. *Ortaçağ İslam Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese*, ts.
- Selâm, Eymen Şahin. *el-Medârisü'l-İslâmiyye fi Mısır fi'l-Asri'l-Eyyûbî ve Devruhâ fi Neşri'l-Mezhebi's-Sünnî*, 1999.
- Seyyîd, Eymen Fuâd. *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fi Mısır*. Kâhire: Mektebetü'l-Üsra, 2007.
- Seyyîd, Eymen Fuâd. "Fâtımîler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. XII/228-237. Ankara, 1995.

- Starr, Fredirick S. *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*. çev. Yusuf Selman İnanç. İstanbul: Kronik Yayınları, 2. Baskı., 2019.
- Şimşek, Eyup. "Camilerde Eğitim". *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*. ed. Mustafa Köylü, Şakir Gözütok. İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târîhu'l- Fatımiyyîn fî Şimâli İfrîkiye ve Mısır ve Bilâdi's- Şâm*. Beyrut: Dâru'n- Nefâis, 2. Baskı., 2007.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târîhu'l-Eyyûbiyyîn fî Mısır ve Bilâdi's-Şâm ve İklîmi'l- Cezîre*. Beyrut: Daru'n-Nefâis, 2008.
- Talas, Muhammed Esad. *Nizamiye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim*. Samsun: Etüt Yayınları, 2000.
- Tetik, Hayati. "Eğitim Kurumları Olarak Selâhaddîn Eyyûbî Döneminde Medreseler". *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2 (2019), 265-286. <https://doi.org/10.31463/aicusbed.614992>.
- Tokuş, Ömer. "Arslan el- Besasiri ve İbrahim Yınal İsyanlarının Gizli Kahramanı Fatimi Daisi Müeyyed Fi'd-Din Hibbetullah eşŞirazi". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 31/2 (2016), 569-594.
- Velji, Jamel A. *An Apocalyptic History of The Early Fatimid Empire*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016.
- Walker, Paul E. "Fatimid Institutions Of Learning". *Journal Of The American Research Centre In Egypt* 34 (1997), 179-200.
- Yazılıtaş, Nihat. *Fâtımî Devleti Tarihi*. İstanbul: Kriter Yayınları, 2010.
- Yılmaz, Harun. *Zengi ve Eyyubi Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Zeydan, Corci. *İslam Uygarlıkları Tarihi*. çev. Nejdet Gök. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2012.

Education in The Clamp of Faith And Politics: Madrasahs During The Fatimids

Dr. Münir ECER – Prof. Dr. Eyüp ŞİMŞEK

Extended Summary

The emergence of educational institutions called Madrasahs in the tradition of Islamic education is an important turning point for the history of religious education. Situations such as the development, expansion or loss of power of these institutions and the education curriculum they adopted within the framework of the prevailing conditions of each period is an important research area for religious education studies. It is important to research and reveal these issues as a network of relations with time and space, as it reveals new horizons for the understanding of these educational institutions. In this sense, when the establishment and dissemination process of the madrasahs is examined, it is seen that, in addition to meeting some of the needs and expectations in the Islamic education tradition, it is aimed to spread the Ismailism, a branch of the Fatimids' Shiite belief, and to respond to the attempt to make this belief dominant, with Sunni beliefs and teachings, and to struggle in this way.

Due to this purpose, these educational institutions, which are called madrasahs, are not located in the geography where the Fatimids ruled, due to their educational structure and curriculum aimed at fighting Ismaili or esoteric thought, as well as trying to develop and spread Sunni thought intensively, in other words, although the Fatimids resisted these institutions, it is expected that madrasahs will try to prevent their activities. However, contrary to expectations, these institutional education environments bearing the name of "madrasah" managed to emerge and become widespread within the body of the Fatimids in a fully-fledged way, along with the curriculum in question, and to continue these activities by processing the Sunni faith teachings. However, the madrasahs were also increased quantitatively under the influence of some political moves under the Fatimid administration, and accordingly their educational content was diversified, and after the collapse of this state, it became an effective educational institution with the understanding adopted by the states belonging to the Sunni faith and the policies it developed. When this information is analyzed, it is revealed that two main issues played a decisive role in the process of the emergence of madrasahs under the rule of Fatimids and becoming an effective and influential educational institution in this geography. These; the prevailing faith and the prevailing political structure in that period. The main purpose of this article is to discuss the emergence of the madrasahs, which started an important turning point and process in the Islamic educational tradition, within the framework of the Fatimids, a state that adopted the Ismailism, which is one of the sub-branches of the Shia belief, in the context of belief and politics.

In the process of researching this context and grounding the study, three problem questions were started and solutions were sought by revealing these problems. These; The emergence and spread of madrasahs in the history of Islam and the influence of belief and politics among Muslim states and societies in these developments, the historical process that prepared the emergence of madrasahs in the Fatimids period, and what kind of background this process had regarding faith and politics, and the madrasahs established in this period, What are the effects of belief and politics on the determination and implementation of the educational goals and contents of these madrasahs.

Case study, one of the qualitative research methods, was used in the study. Case study is a research method in which a research problem in the literature is researched and discussed in depth within the framework of its context, and results are obtained with comments and descriptions. The sources used to collect data in the research were historical works publishes. It has been tried to reach other basic sources related to the subject, especially the works written during the period of the study. These works were scanned using document analysis or documentary scanning techniques and the findings were revealed as data. The findings were first coded and then three basic themes were produced from these codes.

These are the role of the Fatimid State in the emergence and spread of madrasahs, the historical and pedagogical background of the emergence of madrasahs in the Fatimids period, and the madrasahs established in this period until the collapse of the Fatimids. In the first part of the findings, the emergence and spread of madrasahs as a reaction to the educational efforts of the Fatimids with the attempt to spread the Ismaili teaching and to make their own caliphate dominant during the establishment of the madrasahs were analyzed. In the second part, the reaction of the Fatimids to these educational institutions, called madrasahs, which pose a threat to them and which is thought to limit their educational activities, their resistance to the spread of these institutions in the regions where they rule, and the failure of this belief-based attitude in the process with new political developments and the emergence of madrasahs in these regions. Status is discussed along with its background. In the third and last part, the madrasahs that emerged until the collapse of this state within the body of the Fatimids are discussed. Issues such as the names, establishment process, stakeholders, educational structure and curriculum of these madrasahs were discussed and analyzed within the framework of the prevalent belief school and dominant policy of the period. In the study, it has been concluded that the widespread belief schools of the period and the dominant political structure played an active role both in the stages of the emergence and spread of the madrasahs and their establishment and spread in the lands where the Fatimids ruled, and in the education curriculum of the madrasahs established under the Fatimid administration.